

TEOLÓGIAI ÉS KARDINÁLIS ERÉNYEK A 16. SZÁZADI OLASZ-SPANYOL UDVARI TÁRSADALOMBAN

Ubique sunt angustiae
Labirintum *prudencia* vincit

Az 1527. évi „sacco di Roma”-t (Róma kifosztása) végzettszerű, emblemikus eseménynek tekintették a császári seregek ellen I. Ferencsel és VII. Kelemen pápával szövetségbe tömörült olasz fejedelemségek: egyfajta isteni ítéletnek, az Egyház romlottsága elleni isteni harag megnyilvánulásának. Valójában nem a „sacco”, hanem a gyors egymásutánban azt követő események (a franciák nápolyi veresége, a firenzei köztársaság sorsa, a genovaiak csatlakozása V. Károlyhoz) vezettek az 1529-es békekötéshez, amelyen Bolognában személyesen jelent meg V. Károly. Ekkor alakították ki az Itáliai-félsziget új arculatát: a milánói hercegség II. Francesco Sforza halála után császári fennhatóság alá került, Genova megőrizte névleges függetlenségét, a többi olasz állam a spanyol birodalom részét képezte. A bolognai kongresszus megpecsételéseként V. Károly átvehette a pápától a császári koronát. Bár még több, mint húsz éven keresztül a francia-császári konfliktus határozta meg Nyugat-Európa képét, az itáliai államok számára csak a Chateau-Cambrésis-i béke (1559) hozott újabb változásokat (a pármai és piacenzai fejedelemség létrejötte), és biztosította véglegesen a spanyolok itáliai uralmát. Szétszórtan jelentkeztek ugyan spanyol-ellenes összeesküvések, veszélyt látva a félsziget fokozatos elspanyolosodásában, de ezeknek az elszigetelt mozgalmaknak, politikai írásoknak, in-vektíváknak nem sok reális lehetősége volt az európai politikai és gazdasági perifériára szorult Itáliában.

A spanyol uralom megszilárdulásával egyidőben zajlott az Egyház vallási restaurációs tevékenysége. Itália kívül rekedt a század nagy szellemi mozgalmán, a reformáción is, és „bizonyos, hogy ezek a tanítások csak Németországból kiindulva hatottak Itáliára, de már túlságosan későn, amikor a spanyol hatalom elég erős volt ahhoz, hogy részint közvetlenül, részint a pápaság útján és annak eszközeivel mindent elnyomjon”, állapította meg Burckhardt.¹ A tridenti zsinat évei végérvényesen átalakították a reneszánsz szabad szellemiségét. Az 1563 decemberében elfogadott *Professio fidei tridentinae* pedig hivatalosan is az ellenreformáció korának kezdetét jelentette. Az *Index librorum prohibitorum*, az inkvizíció cenzúrája, a jezsuiták kultúra- és oktatásszervező tevékenysége mind olyan tényező volt, amellyel számolnia kellett a reneszánsz individualizmus eszményein felnövekvő olasz értelmiségnek. A spanyol uralom alá kerülésével és a katolikus egyház ellenreformációs tevékenységével a félsziget egészen új helyzetben találta magát: a spanyolokkal való együttélés jelentette a kisebb problémát és, mint látni fogjuk, olykor termékeny kulturális kölcsönhatás jellemezte e korszakot. Az ellenreformáció szelleme viszont a kultúra *elitje* számára „az ortodoxiával való nyílt szakítás... a teljes alávettség, a nehéz emigráció és a hasonlóképpen nehéz maradás”² közötti választás lehetőségét vetette fel.

A 16. századi értelmiség és a hatalom kapcsolata ebben az ellentmondásokkal terhes korban úgy jelentkezik, mint a (látszat)hatalom eszmei központját képező udvar és az udvart, annak fejedelmét kiszolgáló udvari ember (titkár, diplomata, nevelő stb.) komplex politikai–társadalmi–kulturális viszonya. Független értelmiségi lét – nagyon kevés kivétellel – megvalósíthatatlan, ezért a mecénás-fejedelem mellett betöltött udvari funkció nemcsak a társadalmi érvényesülés egyetlen útját, de egyben a létfeltételeket is jelentette. Az olasz udvarok, bár politikai jelentőségüket elveszítették a század folyamán, továbbra is megőrizték kultúraszervező szerepüket. Ennek köszönhetően jöttek létre a 16. századi késő reneszánsz, manierista, barokk olasz irodalom legkiemelkedőbb alkotásai, valamint a főleg kultúrtörténeti vagy historiográfiai jelentőséggel bíró etikai, viselkedéssel kapcsolatos értekezések, dialógusok az udvarról, az udvar középpontjában álló fejedelem és az udvari ember neveltetéséről.

A Cinquecento két olyan értekezéssel nyit (Machiavelli *Fejedelem* [1515] és Baldassare Castiglione *Udvari ember* [1528] című műveiről van szó), amelyek, mint ismeretes, az ancien régime udvarainak évszázadokon keresztül kézikönyvei lettek, és alapját képezték a 16–17. század mennyiségileg lenyűgöző, sok esetben minőségileg sem elhanyagolandó politikai, ill. etikai jellegű értekezési irodalmának. Machiavelli alaptéziseire támaszkodott a 16. század történetírásba burkolt politikai irodalma, amely az ellenreformáció kiteljesedett szellemi hegemóniája után a század végén az államrezon irodalomba torkollott. Ebben az indexre tett Machiavellit, a politika és az erkölcs kettéválasztóját látszatra elítélték, valójában az ő nyomdokain haladva kísérelték meg összeegyeztetni a keresztény morált és a politikai praxist. Ez, a Giovanni Botero *Ragion di Stato*jával (1589) kezdődő irodalom híven tükrözte az olasz udvarok politikai gyakorlatát, azaz a (látszat)hatalom megőrzésének, a spanyol és a francia monarchia közötti túlélés lehetőségének eszméjét.

Tehát míg a *Fejedelem* a politikai irodalom modernkori alapkönyve volt, Castiglione *Udvari embere* az etikai és viselkedési normákkal kapcsolatos értekezések forrásává vált, „az a tengely, amely közvetve vagy közvetlenül létrehozta az összes többi szöveget, általános és generatív grammatika, ezen arbor textuális törzse”,³ jegyzi meg Quondam. Függetlenül attól, hogy a fejedelemtől vagy az udvari emberről kíván szólni, az udvari értekezési irodalom közös vonása az, hogy jellemzi az udvart, azt az udvart, amely sosem volt statikus, amelynek dinamizmusa éppen az udvari élet szabályainak értelmezésével és értékelésével ragadható meg. E viselkedési és etikai szabályok a 16–17. század folyamán gyakran gyökeres változásokon mennek keresztül. Ezzel nemcsak az udvar *image* változását követhetjük nyomon, de mutatis mutandis, az egész korabeli itáliai társadalmát is. Ha tehát meg akarjuk ismerni az udvart a maga totális politikai–kulturális egységében, az udvar-jelenség modernkori értelmezéseinek és a több évtizedes interdiszciplináris vizsgálódások birtokában érdemes a kérdést egy másik, nem kevésbé figyelemre méltó szintre vinni: nevezetesen, vajon a 16–17. század értelmisége,⁴ saját emberi és művészi tapasztalataiból merítve, hogyan értelmezte és ítélte meg az udvart, milyen volt kapcsolatuk a hatalommal, hogyan rajzolódott ki világképük és milyen képet alkothattunk mi erről a világról a korabeli művek, levelezések és közvetlenebb módon az értekezési irodalom révén.

Ezekben az értekezésekben minden meghatározásnál, történelmi példák felhozásánál jobban jellemzi az udvari társadalmat és benne az értelmiség érvényesülési vagy pusztán fennmaradási lehetőségeit azoknak az *erkölcsi kategóriáknak* az értékelése, amelyek a

görög–latin klasszikusokon (különösen Arisztotelész, Platon, Cicero), a keresztény erkölcsön (a Biblián túl elsősorban Aquinói Szent Tamás erkölcssteológiáján) alapulva állandóan visszatérő motívumként jellemzik a kort: a teológiai (hit, remény, szeretet) és a kardinális (sarkalatos) erényekről (bölcesség, igazságosság, lelkierő, mértékletesség) és ezek reneszánsz szemléletéről, értelmezéséről van szó.

A középkori keresztény erkölcs, mint tudjuk, a teológiai erényekre helyezve a hangsúlyt, a kardinális erények gyakorlását is az ember Istenhez való visszatérésének útjaként vázolja fel. Az arisztotelészi etikát teológiaként értelmező Szent Tamásnál az erény Krisztus követése, hiszen az erényes élet teszi boldoggá az embert, de ez a boldogság Istenben van, a természetfelletti végső célban („ad ultimum finem supernaturalem”). Szent Tamás erkölcsstanában a boldogság elérése az *erények megvalósításának függvénye*, ahol a teologikus erények mutatják az Isten felé vezető utat, a célt; a kardinális erények az eszközöket. Dante *Színjátékában* is ez a felfogás tükröződik a hol csillagként, hol hölgyekként allegorizált erények kapcsolatában:

Három hölgy jött és lábát táncra nyújtá
a jobb kerék felől: piros a szélső,
hogy azt hinnéd, valaki lángra gyújtá;
smaragdból látszott lenni a középső.
Smaragdból csontja, smaragdszín a vére,
frissen esett hónap látszott a végső.

...

...

S a bal keréknél négy hölgy ünnepelt
bíbor ruhában; s járt, amint az egyik,
kinek három szeme volt, énekelt.

(Purg. XXIX. 121–26; 130–32.)

A lángvörös természetesen a Szeretet szimbolikus színe, a zöld a Reményé, a fehér a Hité. A négy közül az éneklő, a vezető, akár Cicerónál vagy Szent Tamásnál, a Bölcsesség, amely a múltba, jelenbe, jövőbe pillantó három szemével az erkölcsi erények vezetője, Ciceróval szólva „az isteni és emberi dolgok tudása”. E helyt nem feladatunk kitérni arra, hogyan változtatta meg a reneszánsz gondolkodás az ember valláshoz való viszonyát: e kérdésre Burckhardtól napjainkig a szakirodalom kellően kidolgozott és a probléma összetettségéhez mért választ adott. A 16. század etikai, politikai, történeti irodalma a teológiai és kardinális erények felfogását, szerepét, és kapcsolatrendszerét kétszen kapta az ókori és középkori bölcselektől, de a reneszánszra oly jellemző módon az *ember földi érdekeivel* hozta összefüggésbe azokat. Ezek a földi érdekek a reneszánsz individualizmus kiteljesedésekor, a 16. század elején – modern kifejezéssel élve – az „önmegvalósításra”, a földi boldogulásra alkalmazták a Krisztus követésére hívó erényeket is, még akkor is, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az udvari társadalomban való érvényesülés nem más, mint rabság, a saját egyéniségről való lemondás, sőt – a gyakori szójáttékkal élve – halál. (Olaszul ui. a corte [udvar] és a morte [halál] kifejezések könnyen csábítottak erre.)

A fő erények, mint központi kategóriák természetesen már jelen vannak Machiavellinél és Castiglione *Cortegianó*jában, és fejlődési ívük majd Baltasar Gracián *Oráculo manual*jának „barokk hősében” kulminál. Minden értekezés, függetlenül attól, hogy a fejedelem neveltetését, uralkodásának mikéntjét vagy az udvari ember érvényesülését célozza, egyetért abban, hogy az udvari társadalom labirintusában a *bölcsesség* képességének megszerzése és az aszerint való cselekvés a siker záloga. A bölcsesség vezeti Castiglione „cortegiano”-ját, Guevara „favorito”-ját, Giraldi Cinzio „giovane nobile”-jét, Gilio „letterato cortegiano”-ját, Malvezzi „privato politico”-ját, Pellegrino „savio”-ját, Gracián „héroe”-jét abban a közegben, amelyben Girolamo Frachetta *Cortegiano*-jával szólva „a fejedelemnek bölcsessége révén mindenki másnál jobban kell ragyognia”. E bölcsesség megszerzésének módjairól is szól a tehetséges, jó, keresztény fejedelem neveltetését célzó „institutione” irodalom, amelynek kétségtelen csúcsteljesítményeit (Machiavelli, Erasmus, Antonio de Guevara) kísérelték meg a 16–17. századi szerzők a korszellemhez, a saját udvari tapasztalataikhoz és műveltségükhöz mérten magyarázni, módosítani vagy parafrázálni. E kortárs klasszikusokhoz társultak a bevallott, gyakran szó szerint idézett antik klasszikusok, mint Platon, Arisztotelész, Plutarkhosz, Demoszthenész, Cicero, Seneca, Tacitus. A 16. századi értekezések a bölcsesség és a többi kardinális erény kapcsolatát tárgyalva szorosan kapcsolódnak az antik és középkori „spekulációkban” már kidolgozott hierarchiához, e téren nem is tudnak semmi újat mondani. Sőt, valójában az igazságosság, a lelkielő és a mértékletesség kérdését sem értelmezték másképpen, mint Cicero: „a három másik erénynek az a feladata, hogy megszerezze és biztosítsa a gyakorlati élet szükséges feltételeit, ezáltal fenntartsa az emberi társadalmat, megvilágítsa mind annak az embernek a lelki kiválóságát és nagyságát, aki saját maga és övéi számára megszerzi és gyarapítja az élethez szükséges javakat, mind még inkább azét az emberét, aki mindezt megveti”.⁵

A teologikus erények szerint élni oly magától értetődő, hogy kérdése fel sem merül. Valamennyi szerző viszont elsődleges jelentőséget tulajdonít a *bölcsesség*nek, megszerzési módjainak, és valóban ez az az erény, amelynek felfogása, értelmezése, sőt értelmezésének módosulása jellemzi a kort. A bölcsesség fogalma Machiavelli óta elveszítette, legalábbis részben, isteni természetét, és „polgári” vagy „udvari” vagy „politikai” bölcsességként nyert értelmezést. A Machiavelli-féle fejedelmi erény köztudottan azon alapszik, hogy a bölcs fejedelemnek „kegyesnek, hűségesnek, emberségesnek, őszintének, vallásosnak kell nemcsak látszania, hanem annak is kell lennie. Ugyanakkor lélekben mindig fel kell készülnie az ellenkezőjére, hogy ha a szükség úgy kívánja, aszerint tudjon cselekedni... De ezt a természetét jól el kell titkolnia és nagy szenteskedőnek és színlelőnek kell lennie”. Az itt evilági célokot szolgáló fejedelmi bölcsesség hirhedt tézise Castiglione udvari embere és fejedelme számára etikailag elfogadhatatlan, hiszen az „el mejor caballero del mundo”⁶ az udvari életre alkalmazva ugyan, de szigorúan a keresztény morál klasszikus felfogásához mérte a bölcsességet, amely „minden erény szükséges kísérője”.

A kor realitását tükröző politikai gyakorlat és az idealizált udvari társadalom normáinak egymás mellett éléséről van tehát szó. Castiglione műve a legközvetlenebb és legnagyobb visszhangra Spanyolországban lelt, kétségtelenül azért, mert a spanyol és az itáliai udvari társadalomnak már hosszú évtizedek óta tartó kapcsolata⁷ volt, és a mű számos közös elem meglétére és kölcsönhatására mutatott rá. A spanyol társadalom teljes tudatossággal alkotta meg a spanyol *hidalgo* erkölcsi, társadalmi képét az olasz *corti-*

giano mintájára. Castiglione *Udvari embere* két jeles, az olasz humanista költészetén és a késő reneszánsz kultúráján nevelkedett spanyol költőnek, Garcilaso de la Vegának (aki felfedezte) és Juan Boscánnak (aki lefordította) köszönhetően jelent meg 1534-ben Spanyolországban, és talált nagy érdeklődésre.⁸ Az itáliai udvari társadalomban hasonló sikert ért el V. Károly udvari prédikátorának és történetírójának, Antonio de Guevarának először 1529-ben Valladolidban publikált munkája, a *Libro aureo de emperador Marco Aurelio con el reloj de Príncipes*.⁹ A természetesen V. Károlynak dedikált hatalmas terjedelmű alkotás valódi királytűkör, azaz *reloj* (óra), amely Guevara szándékai szerint „nem napóra, nem homok- vagy vízóra, nem is az órát mutatja, hanem az élet órája... amely mindenkor megmutatja a jó felé vezető utat és azt, hogyan kell elrendezni életünket”, olvasható a prológusban. A könyv a „jó keresztény fejedelem” útmutatójaként a keresztényi erények megtartására buzdít a „földi célok elérése” érdekében is. A bölcsesség földi célja Guevaránál azonos Guido Casoni *Emblemi politicijének* második emblémájával, amely egy viharos tengert uraló hajót ábrázol és mottója szerint „A fejedelem bölcsessége biztos vezető népe számára a boldogság elnyeréséhez”; az az erény tehát, mely a hibák, ambíciók, törvények és törvénytelenések szövevényében is világosan látja a kivezető utat:

Gran nave è il Regno, e del celeste Fabro
 Opra divina, e vasto mare è il mondo,
 Commosso ogn'hor da impetuosi venti
 Degli humani interessi, e agitato
 Tra gli scogli de' vitii...

...

...

Ma se Principe saggio in questo cupo,
 E periglioso pelago del mondo
 Questa gran nave de l'Imperio regge,
 Ella con certo, e fortunato corso
 Al porto d'ogni ben, felice, arriva.¹⁰

A világ veszélyes tengerét kell Guevara fejedelmének is uralnia, de a bölcsesség kétféle erényével: intellektuális és morális erénnyel. Ahogyan a morális erények vezetője a bölcsesség (*prudentia*), „amely megtanít az isteni dolgok megismerésére”, úgy az intellektuális erények között is a tudás (*sapientia*) az, „amely megmutatja az emberi dolgok értelmét”. A Machiavelli által szétválasztott politikai gyakorlat és keresztény morál összeegyeztetési kísérletével állunk itt szemben: a műveltség, a tapasztalat, az elsajátítható tudás felhalmozása intellektuális erényként a „cselekvés számára egyenes szabály”, ugyanakkor a kétféle erény végül is egyetlen közös célba érkezik, hiszen „a fejedelem, elsajátítva a tudást, megismeri önmagát, ebből születik a bölcsesség, amely az üdvösséghez vezet”. És ellenkező esetben „minden fejedelem, ki nem lesz jó keresztény és féltékeny a katolikus szentszékre, biztosra veheti, hogy az evilágon elveszti jóhírért, és a másikon veszélybe sodorja lelkét, mert minden rossz keresztény a pokol hívője”. Feltődik a kérdés: az ideális Marcus Aurelius (V. Károly) keresztényi kötelessége volt-e a könyv megírása előtt alig két évvel véghez vitt „sacco di Roma”? Nem az egyház iránti „féltékenységről” volt-e szó? Íme a valóságban hogyan lehetett összeegyeztetni a politikai praxist és a keresztényi morált...

A 16. század végére a fejedelmi bölcsesség azonosulni látszott az államrezonnal, melynek egyik legelső teoretikusa, a jezsuita Giovanni Botero szerint a „közjó” és a „szent vallásunk” etikai normái szerinti cselekvésben (*Della ragion di Stato*, 1589.) minden a katolikus eszmének van alárendelve.

A bölcsesség azonban megmaradt kardinális erénynek az udvari ember evilági, udvari érvényesülését illetően. Az udvari emberek azon csoportjáról van szó, akik születésük, neveltetésük révén az udvari szellemi arisztokrácia elitjét képezték: írók, költők, irodalmárok, történetírók, akik a korabeli irodalom legkimagaslóbb műveit hagyták ránk, miközben titkári, prédikátori, nevelői, diplomáciai stb. teendőket láttak el a fejedelmek mellett. A korabeli értelmiség érvényesülése, ritka kivételtől eltekintve, az udvartól függött, amelyek Tasso szavaival „a korral változnak”. Valóban, a humanista udvarfelfogások és az alpmű, az *Udvari ember* által felvázolt kép szerint az udvar egy olyan par excellence civilizációs jelenség, ahol a kultúra és a hatalom kölcsönösen kiegészítik egymást. A 16. századra az udvar-állam, az adminisztratív apparátus, a bürokrácia, a diplomácia egyre összetettebb, bonyolultabb funkciói miatt a korábban szinte csak a mecénás-fejedelem dicsőítését feladatul kapott értelmiség szabadsága beszűkült. Az értelmiség és a hatalom között újfajta kapcsolat alakult ki: a kulturális-politikai viszony politikai-kulturális szintre tevődött.

A fejedelmi udvarok dicsőítését, idealizálását célzó irodalom azonban már a 16. század első harmadától alapját veszítette: az az ideális urbinói udvar, amelyet Castiglione a század elején lefestett, a könyv megjelenésekor (1528) már olyan múltat idéző *image*, amelyhez a realitásoknak nem sok köze volt. Az *Udvari ember* mégis ideális maradt a szó mindkét értelmében még akkor is, amikor az udvari irodalomban a demisztifikáló realizmus hódított teret. Az ellenreformációs, elspanyolosodott Itáliában a késő reneszánsz és a barokk kor értelmisége valóban egyre nehezebben tudta összeegyeztetni a hatalom elvárásait saját művészi igényeivel. Az aranykor utáni humanista eszmények kimerültével a bölcsesség jelenthette egyaránt a lélek és a test megmentését az udvari értelmiség számára: a tisztán kardinális erényként felfogott bölcsesség kísérvével, az igazságossággal, mértékletességgel, lelki erővel; és ugyanaz a bölcsesség az udvari érvényesülésre vonatkoztatva ezúttal olyan újabb kulcsfogalmak előfeltétele, mint a tettetés, a türelem, a kellem, a szeretetreméltóság stb.

Hogy milyenek is látták a kortársak az udvart, érdemes idézni Marc' Antonio Cataldi érzékletesen jellemző szonettjét:

Un vario stato, un volubil sorte,
Un guadagno dubbioso, un danno aperto,
Un spirar non sicuro, un penar certo,
Un con la vita amministrar la morte.

Una prigion di sensi, un laccio forte,
Un vender libertade, a prezzo incerto,
Un'aspettar merce contraria al merto
È questo, che il vil vulgo appella Corte.

Quivi han gl'adulatori albergo fido,
Tenebre il ben'oprar, la fraude lume
Sede l'ambition, l'invidia nido.

L'ordine insidie, il farsi idolo, e nune
 Un huom mortal, l'esser di fede infido,
 Appar qui gloria: ah! seculo? ah! costume?"

Ebben a társadalomban tehát ismét a bölcsesség az, amely a „labirintusból”, „börtönből”, „zátonyokkal teli tengerből” a menekülést jelentheti. Giovanni Andrea Gilio szerint is (*Due dialoghi*) „a bölcsességgel felvértezettek legyőzhetetlenek maradnak és úgy járnak, mint a zátonyok között navigáló hajó, amelyet a gyakorlott kormányos megment és biztos révbe juttat”. A 16. század petrarkista költészetéből örökített toposzokkal (zátony, hajó, kormányos, kikötő) a szerző még feltételezi, hogy az egyes ember bölcsessége elegendő a „biztos révbe” jutáshoz, a barokk kor jelentős költője Fulvio Testi azonban a toposzokat újabbakkal egészíti ki: „Mar di corte ha i suoi naufragi”, azaz az udvar tengerének megvannak a hajótöröttei is. 1609-ben Nápolyban jelenik meg spanyol nyelven Giulio Antonio Brancalassi *Labirinto de corte con los diez predicamentos de cortesanos* című értekezése. A szerző jobbára 16. századi történelmi példákon keresztül vázolja fel a barokk kor udvari emberének tízparancsolatát. Könnyedén megfejthető szimbolikus magyarázataiból kitűnik, hogy „az udvar tengerében” sokan partot érnek érdemtelenül, mások „bár emberi eszközeik evezőivel: az irányt jelző Bölcsességgel, a vitorlázás művészetével segítik magukat”, mégis megfulladnak.

A 16. század második felétől egyre nyilvánvalóbb az etikai értekezésirodalomban, hogy a bölcsesség megmarad sarkalatos erénynek, de birtoklása már nem elegendő a fennmaradáshoz a mindennapi élet terén. A szerzők sem érzik, hogy bármit is hozzátehetnének a klasszikus idézeteken, meghatározásokon túl. Olyan erkölcsi és viselkedési kategóriák alapfeltételeként él tovább, amelyek, kevés kivételtől eltekintve, ha nem is jutottak az elméleti kidolgozásig, de a bölcsesség birtokában a statikus társadalmi viszonyok között a hatalom és az intelligencia újfajta kapcsolatát jellemezték. Így vonul be a köztudatba a 16–17. századi etikai értekezések révén a *tettetés-színlelés* fogalma, valamint a *türelem* kategóriája.

A *tettetés-színlelés* (olaszul simulazione-dissimulazione) kérdése végig jelen van a 16. századi irodalomban, meglehetősen zavaros, ellentmondástól sem mentes, hol pozitív, hol negatív udvari fogalomként. Már Machiavellinél fellelhető a *tettetés* első elméleti megfogalmazása, Castiglione is felhívja a figyelmet a látszat fontosságára, de az ellenreformáció korának írói kénytelenek voltak sokkal árnyaltabban fogalmazni, vallásos és moralizáló maximákba rejtve a mondanivaló lényegét. A *színlelés* első jelentős teoretikusa majd Torquato Accetto lesz az 1641-es *Della dissimulazione onesta* (A becsületes színlelésről) című kis értekezésével, amelyben a szerző, ha nem is logikailag, de legalább pszichológiailag különbséget tesz a *tettetés-színlelés* fogalompár között: „a *színlelés* az a képesség, amellyel nem olyannak mutatjuk a dolgokat, amilyenek. Azt *tettetjük*, ami nincs, azt *színleljük*, ami van”, hozzátéve, hogy bölcsesség kell mindkét képességhez.

A 16. század második felétől kezd a bölcsesség erénye a többi kardinális erénnyel együtt kiegészülni egy szinte ötödik sarkalatos erényként is felfogható kategóriával, a *türelem* (pazienza) képességével, erényével. „Bölcsesség és türelem volt, azoktól az évek-től kezdve, az irodalmár alapvető erénye... mert egyfajta méltósággal a vallási és politikai hatalmak közötti túlélés egyetlen módját jelentette”, állapítja meg Adriano Prosperi.¹² A politikai nyugalom elméleti lecsapódása volt a megőrzés, a megtartás, a

változatlanság eszméjét hirdető államreazon irodalom is. Ebben a mozdulatlan, refeudalizálódott udvari társadalomban etikai alapkövetelmények közé lépett a türelem, a kivárás taktikája. A megerősödött katolikus egyház sikerrel szállt szembe a reneszánsz kultúra racionalizmusával és immanens világszemléletével. A megemlítés szintjén a türelem, mint viselkedési norma jelen van a század értekezésirodalmában. Már Antonio de Guevara 1539-es *Menosprecio de corte y alabanza de aldea* (Az udvar megvetése és a falu dicsérete) című értekezésében jelzi, hogy aki az udvarban él, mindenekfelett türelemmel kell felszerelkeznie, mert ellenkező esetben „alacsony és nyomorult helyzetben lesz mindig is az udvarnál, és végül megszegyenülten tér haza”. A türelem fogalma erénnyé, az elméleti kidolgozás igényével, Lucio Paolo Rosello¹³ *Dialogo de la vita de Cortegiani, intitolato la patientia* (A türelem című párbeszéd az udvari emberek életéről) című munkájában válik. Rosello az, aki elsőként jegyzi meg: „a türelem minden erény biztosítéka”, sőt történelmi példáiban odáig megy, hogy „joggal állapíthatjuk meg, hogy a türelem szilárdította meg a Római Birodalmat is, stabillá, dicsőségessé téve”. Nem feladatunk a szerző történelmszemléletével vitakozni, csak arra a szimptomatikus jelenségre érdemes felfigyelni: *a századvég sarkalatos erénye*, olyannyira, hogy Virgilio Malvezzi (aki egyébként Baltasar Gracián stílusára volt nagy hatással) a 17. század elején a türelmet minden erény anyjának nevezi.

Castiglione udvari emberének adott „univerzális szabálya” a fesztelen könnyedség (sprezzatura) normáját célozza, harmóniát sugallva. Az ellenreformáció korának udvari embere számára a Rosello-féle „általános szabály” a türelem, mely „minden szerencsétlenségben gyógyír, különösen az udvari életben kívánatos”. Hogy az itáliai társadalomban a türelem kora meddig tartott, arra a történelem adta meg a választ.

JEGYZETEK

1. Jacob *Burckhardt*, A reneszánsz Itáliában. Budapest, 1978. 284.
2. Giuliano *Procacci*, Storia degli Italiani. Bari, 1987. 215.
3. Amedeo *Quondam*, La „forma del vivere”. Schede per l’analisi del discorso cortegiano. In: La Corte e il „Cortegiano” II. Roma, 1980. 19–20.
4. Az értelmiségen belül érdemes megkülönböztetést tenni, és az irodalommal foglalkozókról beszélni, nemcsak azért, mert a 16. századi Itáliában még éles különbséget tettek az irodalommal foglalkozók és más kulturális tevékenységet folytatók között, mert végül is az irodalmárok művein keresztül ismerhetők meg a kor jellemző részletei a kérdéssel kapcsolatban.
5. *Cicero*, A kötelességekről. In: Cicero válogatott művei. Budapest, 1987. 295.
6. „A világ legkiválóbb lovagja” – mondta állítólag V. Károly Castiglionéről, aki a madridi udvarban pápai nunciusként diplomáciai szolgálatot teljesített.
7. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a 15. századi kapcsolatokat sem, hiszen Nápolyban az aragóniai királyok uralkodtak 1420-tól, ami nagyszámú spanyol nemesi család, katona, közember bevándorlását segítette elő. Hasonló mértékű spanyol „invázió” következett be Rómában, amikor 1455-ben Alfonso Borját (vagy olaszosan Borgiát) pápává választották. Majd Rodrigo Borgia, a híres-hírhedt VI. Sándor pápa neve és a 15–16. század fordulójának eseményei közismertek.
8. Közvetlenül a Castiglione-mű ihlette Luis Milán a „legyzhetetlen” II. Fülöpnek dedikált *Libro intitulado El cortesano* c. művét, amelyben a szerző maga mutatott rá: néhány valenciai hölgy biztatására fogott tollat, mert ők kezükben tartották Baldassare Castiglione gróf Udvari emberét.
9. A mű itáliai sikerére jellemző, hogy 1543-tól közel negyven éven keresztül évente kiadták Velencében, ill. Rómában. Guevara műveinek európai sorsáról vö. Gómez *Canedo*, P. *Lino*, Las obas de Fr. Antonio de Guevara. Ensayo de un catálogo completo de sus ediciones. Madrid, 1946.

10. „Nagy hajó a királyság, és az égi Alkotó / isteni műve, és hatalmas tenger a világ / az emberi érdekek erős szele / korbácsolja fel mindig és viharos / a bűnök zátonyai között... De ha a bölcs Fejedelem a világ / e mély és veszélyes tengerén a Birodalom e nagy hajóját uralja, biztos és szerencsés úton boldogan érkezik az összes jó kikötőjébe.”
11. (Különbőle helyzet, változó sors, kétséges kereset, nyílt veszteség, bizonytalan ambíció, biztos fáradozás, étellel siettetni a halált.) (Érzékek börtöne, erős lánc, szabadság kiárusítása bizonytalan áron, az érdemmel ellentétes jutalom reménye. Ez az amit az egyszerű köznép udvarnak hív. Biztos szállásra lelnek itt a hízelgők, elhomályosul a jó tett, ragyog a csalás, törekvés székhelye, irigységnek fészke.) (Cselszövések, bálványfaragás, halandó ember istenítése, hitetlenség itt úgy látszik megdicsőül: micsoda század? Micsoda erkölcsök?)
12. Adriano *Prosperi*, *Intellettuale e Chiesa all'inizio dell'età moderna*. In: *Storia D'Italia. Annali II. Intellettuale e potere*. Einaudi, Torino, 1981. 191.
13. Lucio Paolo Rosello személyisége azért érdekes, mert részese volt a századközép reformációs mozgalmának a velencei körökben. Több dokumentum tanúskodik a heterodox eszmék iránti fogékonyságáról (pl. összegyűjti lutheránus és református szerzők műveit). Letartóztatják, az inkvizíciós per után „csak” pénzbüntetésre ítélik, elkobozzák és elégetik könyveit. Ilyen tapasztalatokkal gazdagodva írja az említett dialógust.